

ներս: Եւ սակայն Խրիմեան, անկեղծ զգացումներով ուղիղ մարդը, երբեք չի կրցաւ հաշտուիլ բոլոր այն անուղղայ, այսպէս կոչուած հապիտ Սահմանադրականներուն հետ, որոնք ոգիէն աւելի կառնած տառին, այլեւայլ հակուներով Սահմանադրութիւնը դարձուցին իրենց կիրքերուն և անուղիղ հակուներուն շահաստան:

* *

Ահա Խրիմեան իր կարգ մը մեծ գիծերուն մէջ իրրե գերազանց առաջնորդ մը, ու հայր մը իր ժողովուրդին, որուն համար իսկ իր կենդանութեան և յետ մահու կոչուեցաւ տառապանքով մը Հայոց Հայրիկ: Այս իսկ բաւական է իրրե փաստը իր մեծութեան և արժանիքին, վասնզի ժողովուրդը ժլատ է յաճախ իր արժեքներուն մէջ, ու գիտէ չուտով զգեանել իր պաշտածները, ի՞նչ անոնք պայմանաւոր չեն անխորտակելի արժանիքի մը գինով: Այդ կոչումը գինն է հօտապետէն ժողովուրդին, և փոխադարձաբար ժողովուրդէն հովուապետին, բացառիկ սիրոյն և նուիրումին: Հայոց Հայրիկ՝ գնահատանքի հօրաբազոյն արտայայտութիւնը ժողովուրդին, ու այդ երկու բառերուն մէջ մեր ժողովուրդը խտացուց իր պատմութեան հզօրագոյն պարունակներէն մին — Խրիմեան Կարօղիկոսի մեծ անձն ու գործը —:

ԿԻՐԻՆՂ ՎՐԴ. ԳԱՅԻԿԵԱՆ

ԳՐԱԳԵՏՐ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ — ՄԿՐՏԻՋ ԽՐԻՍՏԵԱՆԻ

ՄԷՋ^(*)

Ժողովուրդին ծոցէն ծնած և ժողովուրդին համար զոհուած և ուրեմն ժողովուրդական զէմքեր կան որոնց անունը և յիշատակը անմոռանալի է զիրենք երկնող ազգին մէջ. անոնք իրենց զոհողութեան չափովը ժողովրդական հերոսներ են:

Կան նաև կեղծ հերոսներ որոնք չեն գիտեր ինչպէս իրենց անունին չուրջ առասպելներ հիւսել կուտան և վաղորդայն օր երկրորդ կը ժողովրդականանան: Ժամանակը սակայն կեղծ ու պատիր փառքերը կը հարթէ. ծիրանիններն ու քղամիդները կ'իյնան, ինչպէս ժամանակի ընթացքին զրպուածով կամ այլապէս պիտի փչուէր կաւէ արծան մը:

Մ. Խրիմեան — Հայոց Հայրիկը — ապահովաբար առաջին խումբին պատկանողներէն է որուն գործունեայ կեանքը և արդիւնքը աւելի Հայոց Ազգային պատմութեան մէջ կաթիլի է դասել և որուն գրական արդասիքը, պատուաւոր վաստակ մը՝ Հայոց Դրականութեան պատմութեան մէջ:

Մօտաւորապէս հարիւր տարիներ առաջ երբ արեւմտահայ ժողովուրդը երիտասարդ սերունդի մը ֆանքերովը կը զարթնուր իր թմբիրէն և կը խլրտար վասն ազնիւ զբաւրութեան, բնականաբար եւ մեր ժողովուրդը եւ մեր գրողները չունէին գրական հասկացողութիւն, ճաշակ, լեզու, ճկունութիւն և մասամբ նորին, այնքան որքան ըսենք 70 տարիներ ետքը, գրական աշխարհը:

(*) Սոյն յօդուածը նախ խօսուած է Շաբաթ, 14 Դեկտեմբերին, Երուսաղէմի Ժողովարանի սրահին մէջ, Մ. Խրիմեանի մահուան 50-ամեայ յիշատակի երեկոյթին:

Այս առիթով հետեւեալ գիրքերը աչքի առջև ունեցած եւ և օգտուած եմ անոնցմէ: —

1. — Թորգոմ Եպս. Գուշակեան, Խրիմեան Հայրիկ, Տպ. 1925, Փարիզ:

2. — Յ. Յաւան, Համապատկեր, Գ. Հատոր, Մ. Խրիմեան, էջ 193-309:

Զ. Վ.

խուժքին ներկայացուցիչներուն նման որոնք կը կոչուին Գեղապաշտ Սերունդ: Հետեւաբար՝ անհրաժեշտ է մեր գրողներն ու անոնց գործերը դատել և արժեւորել զուգընթացաբար նկատի առնելով ժամանակն ու պայմանները: Այսօր շատ աւելի ի գրականն անհանգուրժող ենք քան 100 տարի առաջ:

ԺԹ. դարու կիսուն, Մ. Խրիմեան մեծահամբաւ գրող մըն էր ու ազգային գործին: 19րդ դարը լեցնող անուններէն թերեւ չ. Ղ. Ալիշանն է միայն որ կը մօտեւնայ Խրիմեանի ժողովրդականութեան, միշտ ի գրականն անշուշտ (*). վասնզի Խրիմեան՝ իր անձին համարով ու գործին գրաւորութեամբ, գոհողութեան ոգիով գտեր էր իր ժողովուրդի հոգիին ճամբան: Այսպէս է որ ըմբռնելի կը դառնան այն բազմաթիւ երգերն ու ոտանաւորները որոնք գրուեցան ու երգուեցան իր անունին շուրջ մեծին ու պղտիկին կողմէ հաւաստարապէս:

Ժողովուրդը երբեմն ժլատ է պարգեւատրելու իր մեծ զաւակները. բայց հանրային կարծիքը քիչ անգամ կը վրիպի թիւրն ու ճշմարիտը զանազանելու խնդրին մէջ: Եւ որովհետեւ ժամանակը մարդոց գործերը կը ստուերոտէ, գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն մէջ բացառիկներն ու — եթէ կ'ուզէք —, հանճարալիններն են որոնք կը զիմանան ժամանակին աւերիչ ու ժին ու դարերու մշուշներուն մէջէն կը պահեն իրենց պայծառութիւնը: Օրինակ, Հոմերոսի Իլիականը, Պղատոնի ուսուցումները, Միլթոնի Դրախտ Կորուսեալը, Շէքսպիրի որեւէ մէկ գործը, և մեր մէջ, Շնորհալին ու Նարեկացին: Արդ՝ Մ. Խրիմեանի գիրքերուն գրուելէն մօտաւորապէս դար մը յետոյ, անոր գրութիւններուն հանգուրժելի ըլլալը, կարգացուիլը ու մեզ շահագրգռելը արդէն իսկ բաւարար գրաւական մըն է մահուան յիսնամեայ այսպիսի տօնակատարութեան և յիշատակի երեկոյթի մը համար: Յետոյ տակաւին, 20 տարի առաջ Ամերիկայի մէջ անոր ամբողջական գործին հրատարակուիլը ուրիշ ապացոյց՝ Խրիմեանի մեր ազգին մէջ վայելած ժողովրդականութեան:

Սակայն, անմիջապէս հարկ է աւելցնել

նաեւ որ Խրիմեան իր շրջանին, գրականութեան մէջ շահեկան ըլլալէ աւելի ազգային խնդիրներու, դպրոցասիրութեան և լուսաւորումի խնչպէս նաեւ ազգային քաղաքականութեան խորհրդանշան մըն էր:

Իր գործունէութիւնը բազում մարդերու վրայ տարածուող, այսօր երեան կը բերէ իր վաստակը պրիսմակի մը ետեւէն, գոյներու բազմազանութեամբ մը. անաւստիկ թէ ուրիշ, ինչո՞ւ և ի՞նչպէս իր կեանքն ու գործը ծնունդ տուած է մէկէ աւելի մեծագործութիւններու, ինչպէս Թորգոմ Նպոս, Գուշակեանինը, Աւետիս Թէրզիպաշեանինը, կամ Հայկ Աճէմեանինը, բազմաթիւ ուրիշ վերագնահատման փորձերու քովն ի վեր:

Բազմազանտակ ու մեր ժողովուրդին մէջ խոշոր համբաւ վայելող մէկը ուրեմն՝ որուն գրական արդիւնքը քննելու տալն անպայման նկատի պէտք է առնել նաեւ անոր տաղանդին միւս երեսներն ալ, վասնզի մեր պատմութեան վերջնիւթեր յիսնամեակին քաղաքական և ուրիշ բոլոր բախտորոշ հանգրուաններուն վրայ հանդիպելի տիպար մըն է իր ամբողջական փառքով:

* *

Մ. Խրիմեան մեր գրականութեան մէջ կը պատկանի այն խումբին, որուն սովորաբար Զարթօնքի սերունդ անունը կու տանք: Այս սերունդի գլխաւոր ներկայացուցիչները անոնք են մանաւանդ որոնց ծնողներն ու մեծ հայրերը հաստատուած էին Պոլիս կամ Թիֆլիս, ու տնտեսական բարեպատեհ միջավայրէն օգտուելով, կարող եղած էին իրենց զաւակները դրկել Եւրոպայ, բարձրագոյն կրթութեամբ դաստիարակուելու: Իրենց վերագարձէն ետք, անոնք չոգեպիւնդ կերպով ու զոհաբերութեամբ նուիրուեցան Ազգային Զարթօնքին: Որովհետեւ մեր ժողովուրդը գաւառներուն մէջ, քաղաքական դժնդակ պայմաններու բերումով յետանկեալ տարր մը եղած էր, աղճատ ու բարբառային խառնուրդ լեզուով մը: Ուրեմն, անոնք դպրոցներու ցանց հաստատեցին, թերթ հրատարակեցին, ճառեր ու կրօնաբարոյական գրքեր հրատարակեցին: Ասոնք կը մեծ գրականութեան պատմութեան լուսանցքին մէջ, վասնզի գրականութիւն մը կարելի ընող հոգը, գետինը

(*) Յ. Օշական, Համապատկեր, Դ. Հատոր, էջ 194:

պատրաստեցին. և ինչպէս քիչ վերը յիշեցի, գրական ըմբռնումը այն չէր անոնց մտքերուն մէջ, ինչ որ է հիմա ատիկա: Խրիմեան այս սերունդին ամենէն երախտառատ ներկայացուցիչն է, առանց բարձրագոյն ուսումնարաններ յաճախած ըլլալու առաւելութիւնը ունենալու իր վրան: Ծառնէր կան որոնք վկայականներ՝ որպէս զարդ ու բարենիշ կը կրեն իրենց անձերը զարդարելու: Խրիմեան իր ժողովուրդի զաւակներուն օգտակար ըլլալու եռանդով հրդեհուած՝ ցեղին առհաւական ու թաքուն ուժերը, արժանիքները կը վերբերէր: Իր պատկառազգու անձը լծակ մըն էր շարժելու համար ի քուն եղող կարելիութիւններ: Ժողովրդական հերոսները, իրենց ցեղին ու իրենց ժամանակին ոգին անձնաւորեալ արտայայտութիւնն են:

Ամէնքս ալ գիտենք որ արուեստի ճշմարիտ գործերը կ'անդրանցնին մարդերը, ժամանակէն դուրս կը նային, որովհետեւ մարդերը որքան ալ որ իրենց ժամանակին ոգին ըլլան, իրենց պատկանած ժողովուրդին արժանիքները անձնացնեն իրենց մէջ, ենթակայ են ժամանակի ընթացքին ազաւազման և ազօտացման:

*

Արուեստը աշխարհը տեսնելու, կեանքը զգալու և ներգոր կերպով ապրելու և այդ ապրումը արտաքնացնելու իւրաքանչեւ ձև մըն է: Այս տեսանկիւնէն դիտուած, Խրիմեան գլխաւորաբար կը ջնկուի Զարթոնքի սերունդ կոչուած խումբէն, ըլլալու համար բոլորովին իւրատեսակ գրող մը, տրուած ըլլալով որ գրողները որոնց խումբին կը պատկանէր ինք, վիպապաշտ ուղղութիւն ունէին իբրեւ Սօսլուսիք ըմբռնում: Ամբողջ իր կարողութիւններն ու ուժերը լարած էր ազգային արժանապատւութիւնը ոտքի կեցնելու ու ինչպէս անհատներու, անանկ ալ ժողովուրդներու առաքինութեանց սկիզբը, արժանապատւութեան գիտակցութեան կը յառաջագոյն: Հայոց աշխարհին ու հողին պաշտամունքը և փառաբանութիւնը ընող, մեր ժողովուրդին դարերու ծրագը եղող ազատագրութեան տենչը իր անձին հետ պտտցնող, տեսակ մը առաքեալ է Խրիմեան, շրջուն հովիւ որ քիչ մը ամենուրեք իր սրտին

հուրը կը շողարձակէ բեմերէն, դասարաններէն, մեծահարուստներու տուններէն, և վերջապէս իր գիրքերու էջերէն:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայրենիքի զաղափարին և ազգային հարցերու շուրջ, կրնանք ըսել թէ Պոլսոյ մէջ մեր գրողները յընդհանուրն, իրենց փափկաճաշակ բառերով, գրական աշխատանքներու համար ընտրած բեմաներովը հեռու էին լրջութենէ: Բանաստեղծական ըմբռնումը, մէկ քանի բացառութիւններով, տաղաչափական հասկացողութենէ անդին չէր անցնէր: Իսկ Վենետիկի Միաբանները, տեսարան-քննադատներու համաձայն, պատմական հայրենասիրութեան ջատագովներն էին, որոնց բառերու շքեղ հաւաքածոյին մէջ կարծես նուազած ըլլար կեանքը, գեղեցիկ գեղօրներու նման որոնց մէջ չի բարակեր սիրտը:

Իբրեւ հոգեբանական և կենսոբանական էակ, կը գործենք և գոյութիւն ունինք ամենէն աւելի այն տուրքերով որոնք ժառանգական են և դաստիարակութեամբ ձեռք բերուած: Կոդմութեան շրջանն ու վայրը, է՛ն կարեւոր ազդակներն են հետագայ կեանքին: Մ. Խրիմեան կադմուած է մեր հայրենիքին. . . սրտին մէջ: Կ'ըսեն թէ Այրարատի նահանգը զարեւր շարունակ Հայոց աշխարհին գանկը հանդիսացած է. իսկ Վասպուրականի նահանգը, ուր ծնաւ Խրիմեան, Հայոց աշխարհին սիրտը^(*):

Աւրին Մ. Խրիմեան իր գրականութեան տարրերը կ'առնէ մէկ կողմէ Հայոց աշխարհէն, միւս կողմէ Ս. Գրքէն՝ սրուն հարուստ ենթահողը հոգեկան և իմացական ամենէն վեհ և բարձր սլացքներ ընելու ատակ կը գարծնէ ունէ մէկը: Մինչդեռ՝ օրինակ Հ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկի մէջ տաղաչափութեամբ երբ Հայրենիք կ'երգէ, կը հեռզգայ զայն ու երեւակայութեան թըռիչք տալով, պատմական ու վիպապաշտ հայրենասիրութեան քիփիփ օրինակը տուած կ'ըլլայ, ինչ որ մեզ մեծ չափով մը անհաղորդ կ'ընէ իր քերթողութեան:

Պոլսոյ մէջ իր հոգեկան և նիւթական կարիքներուն գոհացում տուող ասպարէզը ուսուցչութիւնն է. հայերէնի և ազգային պատմութեան դասեր կ'աւանդէ դպրոցներ:

(*) Յ. Օշական, Համապատկեր, Դ. Հատոր, էջ 204:

բու մէջ և մեծահարուստներու գաւառներուն, իրրեւ Հայաստանցի «սրտախօսիկ» վարժապետ։ Սիրելի, մտերիմ, ազգու մէկը պէտք է եղած ըլլայ, որ իր երկրասարդ հոգիին հրայրքովը կը խանդավառէ ու կը խանդավառուի, թմրածներ բորբոքելու կրօնքի ու հայրենիքի ճամբով։ Հայրենիքէն կուգայ ան ու ճշմարիտ վկայութիւններ կը բերէ հոնկէ, անոր հողէն ու քարէն, երկնքէն ու ջուրէն ու մարդերէն, բանաստեղծ զգայնութեամբ մը հագներգելով հայրենիքի սէրը, հզօր, յուզիչ ու սրտազրաւ կերպով։ Ահաւասիկ թէ ինչու և ինչպէս կը հրատարակուին Հրաւիրակ Այրաւսեան երգերը։

Խրիմեան լուսաւորութեան տենչացող հոգի մը՝ գաւառին մէջ պաշտօնավարութիւններուն ընթացքին հրատարակեց իր միջոցներով Արժուիկ Տարօնոյ եւ Արժուի Վասպուրականի։ Այս գործունէութիւնը իր անունին հետ զուգորդ մեծագոյն բարենիշը կ'ապահովէ իրեն։ Հայոց Աշխարհի լեռներուն վրայ կ'աթիւնէ պէրկի մեքենան առաջին անգամ հրաշքի պէս բան մըն էր իր միջոցներով միայն կարելի դարձած։

Բազմաշնորհ այս գրագէտին գործը ներկայացուած ատեն երեւան կուգան անոր տաղանդին զանազան կողմերը և այն կարեւոր հանգրուանները որոնք անոր կեանքը կերպարանեցին։ Տիւնամիք և վերին աստիճանի աշխատասէր մարդ մըն է Խրիմեան որ տրուած ժամանակաշրջանի մը մէջ կարեւոր ու օգտակար գործ մը կ'ընէ անպայման։ Իր կեանքին թուականներուն հետեւելէ աւելի թուենք այն երեւոյթները, կամ արդի բառով մը այն քննադատները որոնց առաւել կամ նուազ շահեկանութեամբ տէրը եղաւ ինք իր կեանքի ընթացքին։

Նախ վարդապետ (մեր լեզուին մէջ վարդապետ կը նշանակէ ուսուցանող) որ միշտ ուսուցանեց հակառակ իր համալսարանական մը չըլլալուն։

Եկեղեցականը

Քարոզիչը

Ազգային գործիչը

Գրագէտ-բանաստեղծը և հուսկ ապա Հայոց Հայրիկը։

Բայց ամբողջական բացատրութեան մը համար, և գրագէտը իր ժամանակին մէջ

տեղաւորելու և արժեւորելու համար անհրաժեշտ է մատնացոյց ընել իր հոգին տաղանդեցնող հարցերը։

Ազգային պատմութեան խոսովակած մէկ շրջանին, ներքոյիշեալ զործերուն ցանկը արդարեւ արժանի կը կացուցանէ զինքը բազմելու պատուական տեղ մը Հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ։

Հրաւիրակ Այրաւսեան, 1851 Կ. Պոլիս

Հրաւիրակ երկրին Աւետեան, 1851

Մարգարիտ Արալայրեան երկնից, 1867

Խաչի ձառ, 1876 Պոլիս

Ժամանակ եւ Խորհուրդ իւր, 1876 Պոլիս

Վանգոյժ, 1877 Պոլիս

Հայգոյժ, 1877 Պոլիս

Դրախտի Բնական, 1878 Պոլիս

Սիրաք եւ Սամուէլ, 1879 Պոլիս

Պապիկ եւ Թուրքիկ, 1894 Էջմիածին

Թաղաւորաց ժողով, 1900 »

Ողբացող Խորենացի, 1902։

Այս հատորները գրուած են մէջ ընդ մէջ իր կրօնական պարտականութեանց առնչութիւն։ Եթէ ընդարձակ այս ցանկը ուզեն տեսականորէլ, անոր մէջէն պիտի գտնենք.

ա) Քրիստոնէութեան քառագոյնը.

բ) Բարոյախօսը.

գ) Բանաստեղծը.

դ) Գիւղագիրը.

ե) Հայրենախօսը. և

զ) Հրապարակագիրը կամ խմբագիրը։

Խրիմեանի բանաստեղծական վաստակին մեծ մէկ մասը տուրքն է իր ժամանակի հասկացողութեան։ Պարագայական և հանգիստական առիթներու գրուած ոտանաւորներ որոնք չեն շահագրգռեր մեզ։ Ուշագրաւ պարագայ մըն է իր մօտ պատմողական բանաստեղծութիւնը որ գրական մասնաւոր սեռ մըն է. անգլիացիներուն Narrative Poetry ըսածը։ Օրինակ Հրաւիրակ Արաւսեանը որ չորս նուագներէ կը բաղկանայ։ Տարաշխարհիկ հայ ժողովուրդը կը հրաւիրէ դէպի Արարատեան դաշտը, ներշնչուելու համար պատմական և նուիրական վայրերէ։ Հայկական տաղաչափական արուեստով ընդարձակ նկարագրութիւններ ունի էջմիածնի, Անիի, Աւարայրի, և Վանի մասին։ (Տեղի չգոյութեան

պատճառաւ անհնար կ'ըլլայ մեզի մէջըրումներ ընել այստեղ)։

Վանկոյժը գրուած է 1876ի Վանի մեծ հրդեհին առիթով, երբ Վանի շուկան հրոյ ճարակ դառնալով կը սնանկացնէր հայերը։ Խորմեան գրած է այս գիրքը իբրեւ «կոյժ մի ջուր», իմ' այրած հայրենեաց վերայ սրտկելու»։

Հայկոյժը ճշմարիտ պատկերն է քաղաքական մասը իրադարձութիւններուն։ Ամբողջ ժողովուրդի մը խղճմտանքին և հաւատարմութեան վրդովումն է և անոր արձագանգը երբ կը գրէ «Ողբամ գեղ շայոց Աշխարհ...»։ Հայկոյժը երկարապատում ողբ մըն է հայրենիքի տառապանքը, վիշտը լացող։ Ահաւասիկ երկու տող — «Ով լուսին, լուսին, Հայոց Աշխարհէն կու գաս, այնպէս կը թուի որ զիջեաժամուն, շառաւիղներդ արիւնոտ դիակներու վրայ գարնելով՝ երեոյ շառագուներ է. Վասպուրական Աշխարհի Աղբակու գաւառէն անցա՛ր, Մասիսի գագաթէն անցա՛ր, Էջմիածնի պարսպին տակ թափած Հայոց գողթական ժողովուրդ տեսա՛ր»։

Դեմիսի Լեւոնիքը, ինչպէս նաև Սիւրաբ եւ Սամուէլը բարոյախօսական հատորներ են։ Առաջինը կը պարունակէ 18 ճառեր, տիպար ընտանիքի մը կազմութեան մանրամասնութիւններով։ Աւետարանական մէջբերումներով և յառաջացեալ տարիքի բերումով աւելի փորձառու գրիչով, Խորմեան այս գրքերուն մէջ, գաղափարի և արտայայտութեան տեսակէտէն աւելի հետաքրքրական և շահեկան կը դառնայ սակայն զուտ իր գրական երկերուն վրայ նոր պատուհան մը կը բանայ ուրիշ կալուածի մը վրայ որ բարոյախօսութիւնն է։

Խաչի ձառը գրքոյն մըն է քրիստոնէական խորունկ հաւատքով ու ոգիով գրուած։ Այս պատիկ ծաւալով գրքին մէջ հեղինակը մեծ ներշնչեալ մըն է։ Կը բաժնուի զլուսնիբու, Յիսուսի փերնատան մէջ վերջին ընթրիքէն մինչև Համբարձում բուր անցքերը ներկայացնող և խորհրդածութիւններով համեմուած։ Տնօրինական շարժումն անցքերը արդէն, ինքն ըստ ինքեան քրիստոնէութեան մեծ խորհուրդը, տրամաթիք իրողութիւններով, մարդկութիւնը յուզող եղելութիւններէն մին է։

Իր գիրքերուն մէջէն սակայն ամենէն

աչքատուն և արժեքաւորը, դրական մնացուն շնորհներով օժտուած՝ Պապիկ եւ Թոռնիկն է, որուն նիւթը գաւառի մը կեանքն է։ Հոս, Խորմեան իր թոռնիկին զիւղական տնտեսութեան դասեր կուտայ։ Յայտնութեան կան շունչով ու մարգարէական ոգիով կը զգայ ու կը հաւատայ որ հայ ժողովուրդը պէտք չէ գաղթէ, այլ կառչած մնայ իր հողերուն վրայ և հոն տքնաջան աշխատի։ Այս գրքին հայեցի շունչը, հովուերգական քաղցր մթնոլորտը, մարդկայնական սրտազրաւ իրականութիւնը, վսեմ բան մը ունի որ Խորմեանի անունը կ'անմահացնէ մեր գրականութեան մէջ։

Վերջացնելէ առաջ, պէտք է ի փառս իր անուն, յիշատակել որ իմէ ետք, իր ակօսներուն վրայէն իրենց ընթացքը ընող սերունդ մըն ալ պատրաստեց որուն գլխաւոր ներկայացուցիչը եղաւ Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց, իր ազգագրական, հաւաքական և բանասիրական գործերովը։

Ուրեմն՝ ընդհանուր ակնարկի մը մէջ առնուած, Մ. Խորմեանի վաստակէն մաս մը ժամանակի ընթացքին տեղունած է բայց կարեւոր մասը որ բազում զոհողութեամբ հրատակեց մեր գրականութեան գանձարանին, կը մնայ թանկ և արժեքաւոր։

Հայ ժողովուրդը արդար տիադոսներով կը ճանչնայ իր մեծ գաւառները։ Վարդանին ըսած է բազ. Սահակ Հայրապետին՝ սուրբ. Ներսէսին՝ Շնորհալի, իսկ Մ. Խորմեանին՝ Հայոց Հայրիկ. ու ան իրեն տրուած այս անունը լիովին կ'արդարացնէ։

ԶԱԽԷՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

